

S. A. Asanbayeva

Language and the sphere: current problems in the functioning of language in advertisement sphere.

*Article considers the problems of state language functioning in advertisement sphere.***Р. А. Авакова,***әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.д., профессор***Э. М. Баймухамбетова,***2-курс магистранты*

ЕУРОПАДАҒЫ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ: ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ БАҒЫТТАРЫ

Түркітану (Фр. Turkologie, Нем. Turkologie, Ағыл. Turkology, Орыс. Тюркология) – түркілерді және түркі тілдерін зерттейтін білім тармағына берілген атау. Түркітану тармағына насында түркі тілін және барлық Диалектілерін зерттейтін, ал кең мағынасында түркілерді және түркілерге байланысты әр нәрсені қамтитын, зерттейтін бір ғылым. Түркі тілдері, әдебиеті, тарихы, мәдениеті сияқты барлық алаңдар Түркітанудың ішінде. Түркітану деп атап жүрген білім тармағының өткені Еуропада XIV ғасырларға дейін барады, дегенмен бұл терминді «Түркілер туралы білім» деп қарастыратын болсақ, Латын және Визанс жазушыларын түркітанудың негізін салушылары дей аламыз. Түркілердің жазба тарихының бастамасы болып табылатын Орхон жазу ескерткіштеріне дейінгі барлық мәліметтер шетелдік еңбектерден алынған. Бұлардың ішіндегі ең маңыздылары да «Латын-Визанс» еңбектері. Барлық Еуропа халықтары түркілер туралы мәліметтерді ІҮ және VІ ғасырлар арасында өмір сүрген Прискос, Апоминарис және Джорданес секілді Латын немесе Визанс жазушыларының еңбектерінен білді. Одан кейін Константинос Порфирогенестің «De administrando imperio» атты еңбегінде түркілер туралы мәлімет берілген. Сол сияқты Анна Комнена да Түркілер туралы мағлұмат берген екен. Түріктердің Анадолыға келіп орналасқан кездерінде Пиан дел Карпине Папа ІҮ Инносентиустың елшісі ретінде Азияға саяхат жасаған, 1246 жылы Қарақұмда ұлы Ханмен кездескен. 1275 жылы Венедиктлік саяхатшы Марко Поло ұлы Ханның қонағы болған. Бұл саяхатшылардың барған жерлеріндегі мемлекеттер

туралы берген мәліметтері Еуропада өте жоғары бағаланды. Олардың еңбектерінде бірқатар түркі сөздер де берілген. XIV ғасырда Еуропада түркі тілінде жарық көрген еңбек - Кодек Куманикус. Бұл еңбекте құман тіліне байланысты мәліметтер берілген. Еңбектің басында жыл да көрсетілген [1; 434-436]. Мәскеуде табылған кішкене сөздік Кодекс Куманикустан әлде қайда ерте жазылған. Орыс әрептерімен жазылған бірқатар құман сөздерінен құралған бұл сөздікті 1850 жылы А. Оболенски баспаға шығарды. Кейін В. Банг Мәскеу сөздігін Түркітанушы ретінде зерттеген.

Османлы түріктерімен Еуропалықтар арасындағы соғыстармен бірге Еуропада түркітану зерттеулері де арта түсті. Түркілерді зерттеуде қызығушылық танытқан соғыс тұтқындары, түркілермен саяси және сауда байланыстарын жүргізу қызметін атқарған және әр түрлі құрылымдары арқылы Христиан дінін насихаттаған миссионерлер де түркілер туралы мәлімет берген. Осылайша Дж. Шайт-бергер, Филипп Джохан вон Страленберг және Петро Феррагутон Еуропадағы түркітану ғылымының көн басшысы деп айта аламыз. Соның ішінде соғыс тұтқындарының берген мәліметтерінің маңызы зор. Мысалы, І дүнижүзілік соғыста тұтқынға түскен орыс әскері құрамында болған Игнас Кунош татар жырларын зерттеген, ал оның ассистенті Суза Кауко оның зерттеу жұмыстарын кейін жариялаған. Осындай тұтқындардың бірі - Дж. Шилтбергер (1381-1449). Венгрия патшасы Зигмундтың әскерінде түркілерге қарсы соғысқан Шилтбергер Ақсақ Темірдің тұтқынына түскен, Алтын Орда хандығының бір уақыттарда орталығы болған Сарайшықты көрген

екен. 1427 жылы отанына Германияға оралған соң, ол тұтқындықта өткізген күндерін сипаттайтын бір саяхатнама жазған. Бұл еңбегі ХҮ-ХҮІ ғасырларда үлкен қызығушылыққа ие болып, Германияда бірнеше рет басылып та шыққан. Себебі Дж. Шилтбергер өз саяхатнамасында тек соғыс оқиғаларын сипаттаумен шектелмей, болған жерлеріндегі халықтарының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері туралы да мәлімет берген. Сонымен қатар түркі зерттеулері тарихында орын алған тұтқындардың бірі - Барталамео Георгиевите. Оның 1553 жылы үш бөлімнен тұратын еңбегі жарық көреді. Б. Георгиевитенің берген Түркия мысалдары В.Хеффенин және Г.Неметтің еңбектерінің зерттеу алаңына да айналады. 1709 жылы орыстармен Полтава соғысында шайқасқан Ф. Старленбергтің (1676-1747) түркітанудағы орны ерекше. Сібірге сүргінге айдалған Ф. Старленберг Сібір халқының тілдерін үйреніп, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia* деген еңбегін жарыққа шығарды. Бұл еңбек Еуропада үлкен қызығушылық танытып, кейін бірқатар басқа тілдерге де аударылды [2; 24-27].

Тарихта белгілі, түркітану Батыс ғалымдары еңбектері арқылы жүйелі бір халге келтірілді, кейін Түркия және басқа Түркі мемлекеттерінде де бұл білім саласына қызығушылық арта бастады. Түркі тілі және тарихы үшін ең маңызды қайнар көз болып табылатын Орхон жазба ескерткіштерін Батыс ғалымдардың тауып оқуы да түркітануға өте кеш келгеніміздің дәлелі. ХҮІІ ғасырдың аяғынан бастап Еуропа мемлекеттерінде (әсіресе, Австрия, Франция, Польша және Венгрияда) Түркі әлеміне деген қызығушылық арта бастайды. Польша патшасы Август Понятовскийдің 1766 жылы ұйымдастырған шығыс мектебі 1793 жылға дейін өз қызметін атқарды. Осы кезде түрк тілі, әдебиті, тарихы жөнінде бірқатар еңбектер жазылды. Соның ішінде оқыту әдістемелік кітаптары да жарық көрді. Бұл кітаптарды христиан дінін насихаттау мақсатында түрік тілін үйренген миссионерлер жазған болатын. Соның ішінде Дж. Холдерменнің «Түрк тілі грамматикасы» атты еңбегі маңызды орынға ие. ХІХ ғасырда Франциядағы Шығыс тілдері мектебі мен *College de France* түрк тілін үйретуде үлкен рөл атқарды. Е.М. Куатремере (1782-1857) мен Баптисте Де Кортелье (1821-1889) сияқты Француз түркітанушылары Османтану алаңымен

шектеліп қана қоймай, Франция түркітануының шекарасын Орта Азия (Шағатай) және Шығыс Түркістанға дейін кеңейтті. Әсіресе Е.М. Куатремере Батыс Еуропада алғашқы болып «Шағатай тіліндегі» еңбектерді зерттей бастады. Түрк тілінің грамматикасы алаңында Амеди Джоберт (1779-1847) *Elemens de La grammaire turque a'usage des eleves del'Ecole royali* етатты еңбегін жариялады. Сонымен қатар Джон Денидің *Grammaire de la Langue turque* атты еңбегі Түрк тілінің фонетикасы мен грамматикасын зерттеудегі жаңа дәуірді ашты. Ал Луиз Бэзин болса түрік тілімен қоса түркмен тілін де зерттеген, сонымен қатар Көне түркі ескерткішетірінің тілін зерттеумен де айналысқан.

Еуропадағы ең алғашқы түркітану курсы болса Парижде 1795 жылы ашылған «*Ecole des Langues Orientales*» те құрылды. Дегенмен «Түркітану курсы» болмаса да түркілер туралы зерттеу жұмыстарын жүргізген бұдан да ерте құрылған орталықтар да бар. Осындай орталықтардың бірі - 1627 жылы ашылған *Collegium de Propaganda Fide*. Бұдан кейін де Париж, Ресей, Италия, Германия және Ұлыбританияда ұқсас орталықтар мен институттар ашылды. Зерттеу жұмыстарын бір жерге жиған алғашқы «Шығыстанушылар» құрылтайы болса «*Congres International Orientales*» атымен 1843 жылы Парижде ұйымдастырылды.

Түркілерге байланысты зерттеу жұмыстарының артуымен және бұл мәселеге қызығушылық танытқандардың санының артуымен түркілер туралы зерттеу жұмыстары жандана бастады. ХІХ ғасыр Батыста түркітанудың шарықтау шегіне жеткен ғасыр болды. Франциялы Антоин Исаак Сихестр ду Саки (1841-1900), Джозеф де Гинес (1721-1800) және Леон Джахун (1841-1900); ұлты неміс орыс түркітанушысы Вильгельм Радлов (1837-1918); Ағылшын Элиас Джон Викинсон Гибб (1887-1901), Артур Дэвидс (1811-1832), Даниялық Вильгельм Томсен (1842-1947) және Венгриялы Армениус Вамбери (1832-1913) бұл уақыттағы ең атақты түркітанушылар және түркітану (Turkology) ғылымының құрушылары [3; 111-112].

Түркітану ғылымының Еуропада білім алаңы болып қалыптасуы мен дамуының да өзіндік себептері бар. Дегенмен Еуропаны жалпы ала отырып ол жердегі түркітануды түсіндіру де қиынға соғады. Осыларды ескере отырып, бірқатар Еуропалық мемлекеттердің

негізінде Еуропа түркітануының ерекшеліктері мен негізгі бағыттарын айқындалды.

Австриядағы түркітану ғылымы. Австрияда ХҮІІ ғасырдың екінші жартысынан бастап түрік тілін білетін аудармашыларға қажеттілік туа бастайды. Себебі ХҮІІ ғасыр Австрия мен Осман Императорлығы арасындағы байланыстар жандана түсті. Осылайша 1752 жылы Вена қаласында Шығыс тілдері орталығы құрылған болатын. Ол жерде түрік тілі, араб тілі жән парсы тілі үйретіле бастайды. Ал Османлы Императорлығының тарихы Джозеф вон Хаммер Пургсталдың (1734-1856) еңбектерінде орын алды.

1886 жылы Вена Университетінде Шығыстану Институтының ашылуы Австриядағы Шығыстанудың, әсіресе, түркітанудың дамуында үлкен рөл атқарды. Бұл институтта Г.Дуда (1900-1975) және Г. Янский (1898-1981) сияқты ғалымдар қызмет етті. Дуда түрік тілі алаңында зерттеу жұмыстарын жүргізген, сонымен қатар Түркия Республикасының тарихына байланысты еңбектер де жариялады. Г. Янский соғыс тұтқындарының еңбектерін жариялауға ат салысты, сонымен қатар Г. Янскийдің *Krimtatarische Gesänge, Baschkirische Gesänge* атты еңбектерінің Түрк тілі алаңындағы маңызы зор. [2, б. 49-50]

Австриядағы түркітану деген кезде түрік тілі грамматикасы және сөздіктерінің маманы Андреас Титзенің есімін атап өтпеу мүмкін емес. Ол әсіресе түрік тілінің басқа тілдермен байланысын зерттеуге мән берген. Бұл алаңдағы еңбектерін атап өтетін болсақ: *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek origin*. Бұл еңбектер түркітанудың негізгі әдебиеттерінің бірі. Аталған ғалымдар секілді Франс вон Миклошич пен Фредрик Краелитз вон Грифенхорст та атақты түркітанушылар.

Бүгінгі таңда Австрияда Вена Университетінің Шығыстану Институты және Әлеуметтік мәдени Антропология Институты, Вена және Грац Университеттерінің Ерте заман тарихы және Антикалық дәуір Институттары, сонымен қатар Археология Институты, Инсбрук Университетінде Ерте заман Шығыс мәдениеттері және тілдері институты өз қызметтерін атқаруда. Бүгінгі түрік тілі болса аудармашылар дайындайтын мектептерде оқытылуда. Ал жоғарада аталған Институттарда тарих, археология алаңдарында зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Бұл институттардың ішіндегі ең

ескі және ең үлкені Түркітану орталығы болып табылатын Вена Институтының Австрия Түркітануындағы орны ерекше. Бүгінгі таңда бұл институт оқытушылары мен студенттері Түркітану алаңындағы Османтану зерттеулері мен түркі тілдерінің филологиясына көбірек назар аударуда. Оқытылатын сабақтардың ішінде бүгінгі өзбек тілі, әзірбайжан тілі және қырғыз тілі де бар. Аталаған институт екі ғылыми журнал шығаруда. Олар: *Turk Anzeiger* және Ерте дәуір Таяу Шығыс Археологиясына байланысты еңбектер жариялайтын *Archiv für Orientforschung*. Шығыстану Институты мерзімді баспасөздер басумен қатар арнайы семинарлар мен конференциялар да ұйымдастыруда. Мысалы, 1998 жылы XIII SIEPO (Comite International des etudes pre-Ottomanes et Ottomanes) Семпозиумы өтті. Түркі әлемі қаншалықты кең болса, Австриядағы Түркітану орталықтары да оқытылатын сабақтар мен зерттеу алаңдарын да соншалықты кеңейтуге тырысуда. Мысалы, Орта Азиядағы адам құқықтары, Орта Азияда Ислам, Орта Азия қоғамы, Әлем тарихында Орта Азияның орны сияқты тақырыптар бүгінгі күні Австрияда зерттелініп жатырған өзекті мәселелер [4; 52-56].

Австрия Шығыстану орталықтарының Түркі және Орта Азия зерттеулеріндегі маңызы зор. 1997 жылы Австрияның Орта Азия және Кавказдағы елшісі Оңтүстік Кавказ және Орта Азия зерттеулер орталығын (ICC) құруы бұның дәлелі. Сонымен қатар Австрия Шығыстану орталығымен қоса Австрия Шығыс және Оңтүстік Шығыс Еуропа зерттеулері (OSI) мен Австрия Орта Азия Зерттеулері Орталығының (ESCAS) жұмысын атап өткен жөн. Бұл орталықтар Қазіргі Түркітану мәселелерін қамтитын конференциялар да ұйымдастыруда.

Австриядағы Түркітану зерттеулерінің негізгі бағыттары:

1. *Тіл зерттеулері*. ХҮІІ ғасырдағы Австрия мен Осман Императорлығы арасындағы байланыстардың жандана түсуі әрине Түрік тілін білетін мамандарға қажеттілік туғызды. Соның ішінде екі тілді сөздіктер мен Түрк тілі грамматикасына көбірек көңіл бөлінді.

2. *Тарих зерттеулері*. Австрияның Осман Императорлығымен байланысты тарихи өткені және Түркиядан ол жерге көшіп барған халық санының екінші орында болуы себебінен Австрияда Түркітану зерттеулері Осман және Түркия Республикасы кезеңдеріндегі тарихи зерттеулерді жүргізді.

3. *Орта Азия зерттеулері.* XX ғасырдың аяғында жаңа Түркі тәуелсіз мемлекеттерінің саяси сахнаға шығуы бүкіл Еуропадағы Түркітануға әсер етіп, жаңа Орта Азия немесе Еуразия зерттеулері деп аталатын алаңортаға шығып, Қыпшақ тобындағы тілдерді оқыту және/немесе оқыту, Орта Азия антропологиясы, Орта Азия тарихы сияқты мәселелер қозғала бастады, Австрия да бұл зерттеулерден шет қалған жоқ.

Осылайша алғашында түрік тілін білетін мамандарды дайындау мақсатымен бастау алған Австриядағы түркітану кейін әрине тарихи әсерлердің себебінен Османлы және Түркия Республикасының тарихын зерттеумен айналысқан. Бұлармен қоса бүгінгі таңда Түрік тілін (Түркия халқының сөйлейтін тілі) білетін аудармашылар дайындайтын, Орта Азия зерттеу орталықтарын құрған Австрия Еуропада Түркітану зерттеулерін жүргізіп отырған негізгі орталық болып табылады.

Венгриядағы Түркітану ғылымы. Венгриядағы Түркітану зерттеулер тарихы өз бастауын ертеден алады. Венгр тілінде түрікшеден енген сөздердің көлемінің айтарлықтай үлкен болуы Венгр филологтары арасында түркі диалекттерін зерттеу қажеттілігін тудырады. Венгр халқының Осман Императорлығының қол астында болуы Венгр түркітанушылары арасында түркілерді зерттеу, олардың тілін зерттеу жұмыстарын арттырды. Әсіресе Венгрия Түркітануы үшін үлкен еңбек сіңірген және Венгриядағы түркітанудың құрушылары болып табылатын А. Вамбери, Г. Немет, Г. Балинт, Л. Рашоный, Л. Лигети, Л.Фекете секілді ғалымдарды атап өтпеу мүмкін емес.

Жоғарыда көрсетілгендей, Венгрлердің тарихы түркі тайпаларымен және олардың құрған хандықтарымен, империяларымен тығыз байланыста болғандығы, әрине, өте маңызды. Бұл қатынастар Венгриядағы түркітанудың пайда болуы мен дамуына тікелей әсер етті. Венгриядағы Түркітану зерттеулерін негізгі үш бағытқа бөліп қарастыруға болады:

1. Еуразия далаларында, әсіресе батысында өмір сүрген *Орта ғасыр Түркі халықтарының тарихын зерттеу*;

2. ХІҮ-ХҮІІ ғғ. *Осман Императорлығының тарихын зерттеу.* Бұл кезеңдегі Осман Императорлығының тарихы Венгрия халқының да тарихының бір бөлігі болуы Венгр зерттеушілерінің Осман тарихын зерттеуінің себебін түсіндіреді.

3. Түркі-Венгр қатынастары Венгр тілінде де өз ізін қалдыруы Венгриядағы Түркітанудың *тіл тарихын зерттеумен* басталу себебін түсіндіреді. Бұл зерттеу алаңы басталған кезінде қаншалықты маңызды болса, бүгінгі таңда да Венгриядағы Түркітану зерттеу алаңдарының негізгі бағыты болып табылады.

Бүгінгі таңда Венгрияда түркітану зерттеулерін жүргізетін екі бөлім бар. Олар: Будапешт Университетіндегі түркітану бөлімі және Сегед Университетіндегі алтайтану бөлімі. Сонымен қатар бүгінгі таңдағы Венгрияда түркітану алаңында зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатқан және қазіргі түркітану бөлімдерінің негізін құрап отырған проф.Dr. Арпад Берта, проф. Dr. Мариа Иваниц, проф. Dr. Саму Садески Кардос «Ескі түркіше және ұйғыр жазба ескерткіштері», «Ескі түркі халықтарына байланысты Визанс және Латын еңбектерінің зерттелуі» сияқты тақырыптарда зерттеу жұмыстарын жүргізетін ғалымдар [5; 46-48].

Германиядағы түркітану ғылымы. Германия - әлемдегі түркітану зерттеулерін жүргізетін маңызды орынға ие мемлекет. ХІХ ғасырда Германияда, Австрия және Венгрияда түркітану жеке, дербес білім алаңы ретінде ғылыми кеңістікке шығады. Германияда түркітану зерттеулерінің бастау алуы әлеуметтік-мәдени, экономикалық, саяси және әскери себептерге байланысты. Түрік-Герман байланыстары ХҮІІІ ғасырда басталып, ХІХ ғасырда жандана түскен болатын. Бұл байланыстар алғашында елші жіберу, достық, сауда байланыстарын орнату мақсатында жүргізілді, кейін де өз жалғасын тапты.

ХІХ ғасырда Джозеф вон Пургстал (1774-1856) құрған Түркітану зерттеулері бүкіл Еуропада тарап, бұл зерттеулер бүгінгі таңға дейін өз жалғасын тауып келе жатыр. Германиядағы Түркітануды дербес ғылым алаңы ретінде қалыптастырған ғалымдар Джумус вон Клэррот, Вильгельм Скотт, Отто вон Бэхтлинк, Вильгельм Банг-Кауп, Анне Мария вон Габбайнды атап өтуге болады. Неміс ғалымдары түркітанудың жалпы мәселерімен айналысқан. Мысалы, Вильгельм Банг-Кауп (1869-1934) ескі түркі ескерткіштерінің тілін, Кодекс Куманикус және Ұйғыр жазбаларын зерттеген. Кейін Анне Мария вон Габбэн (1901-1993) көне түрік тілі және ұйғыр алаңындағы зерттеулерді тереңдете түседі. Түркітанудың ұйғыртану тармағында Альберт вон Ле Кок

(1860-1930) Ф.В. Мюллердің (1863-1930) бір-қатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Карл Фой (1856-1907) болса Ескі түркі мәтіндерінің транскрипциясын берді. Сонымен қатар түркі тілдерінің дауысты дыбыстырын да зерттеген ғалым. Фредрик Гисе (1870-1944) - түрік тілін зерттеген неміс түркітанушысы. Ол өзінің *Materialen zur Kenntnis des anatolischen Türkisch* атты еңбегінің I бөлімінде Кония диалектіне тоқталған. Г. Джэйкоб, К.Менгес, Г. Вейл, В. Хессенинг, Дж. Бензинг, Г.Доэрфер секілді ғалымдар түркітанудың әр түрлі тақырыптарында зерттеулер жүргізген. Отто Спайс болса, түркі ауыз әдебиетін зерттеумен айналысқан. Г.Бергстрэйзердің *Zur Phonetik des Türkischen* атты еңбегі Стамбұл түрікшесінің фонетикасына тоқталған. Г.Вейлдің *Grammatik der osmanische-türkischen Sprache* атты еңбегі түрік тілінің грамматикасына арналған маңызды еңбек. Вейл I дүниежүзілік соғысы кезінде татар тұтқындарынан естіген татар тілінің мысалдарын да жариялаған. Дж. Бензинг тұңғыш түрікмен тіліне байланысты еңбектер жазған, дегенмен кейін чуваш тілін де зерттеген. Сонымен қатар ол 1953 жылы «Түркітануға кіріспе» атты еңбек те жариялады. Г.Доэрфер болса түркітанудың әр түрлі алаңдарын соның ішінде көне және жаңа түрік тілін зерттеген. Ол Ирандағы Халачтарға байланысты еңбектер де жариялады [2; 53-57].

Германиядағы Ғылым Академиясындағы Ерте ғасыр тарихы және Археология Институтында түркітанудың әр түрлі мәселелеріне зерттеу жұмыстары жүргізілді. Бұл институтта Питер Зиме ұйғыр жазба ескерткіштерін тілін де зерттеді. Карл Стеюруолд болса, қазіргі түрік тіліне байланысты еңбегін жазған соң «Түркше-Немісше», «Немісше-Түркше» сөздіктер де жариялады [6; 33-34].

XX ғасырдың аяғында КСРО-ның ыдырауымен саяси сахнаға жаңа Түркі мемлекеттерінің шығуы, әрине, Германиядағы түркітану зерттеулеріне де әсер етті. Германия бұл уақытқа дейін саяси байланыстардың әсерінен көбінесе Осман тарихы мен Түркия Республикасына байланысты зерттеулер жүргізген болса, жоғарыда аталған өзгерістерден соң Герман түркітанушылары зерттеу алаңдарын кеңейте бастады. Бұл кезеңнен бастап Қырым, Балқан түбегі, Кавказ және Орта Азия Германия түркітану зерттеулерінің жаңа орталықтарына айналды. Бұл өзгерістер Еуропада, әсіресе Германияда түркітанудың жеке ғылым

саласы болып бөлінуіне әсер етті. Осы күнге дейін Шығыстану немесе Ислам зерттеулерінің ішінде жүргізілген түркітану зерттеулері енді жеке ғылым саласына айнала бастады, өзі бір тәуелсіз Институтқа айналды. Бұл жетістіктерге қол жеткізуде Түркітану институтын басқарып отырған проф. Барбара Келнер-Хейнкел мен Dr. Марен Становский, Dr. Маргарет Эрсеннің үлестері зор. Үлкен тарихы бар Түркітану Институтында түркітанудың көптеген мәселелері зерттелген. Проф. Келнер-Хейнкелдің Германиядағы Түркітанудың ғылымын кеңейтуде үлесі зор[7; 39-40].

Германиядағы түркітану зерттеулерінің негізгі бағыттары:

1. *Тіл зерттеулері.* Көне түркі тілі мен ұйғыр жазба ескерткіштеріне көбірек назар аударылған. Сонымен қатар түрік тілінің грамматикасы мен фонетикасына арналған еңбектер жарық көрді. Тіл зерттеулеріндегі маңызды орыны - екі тілді сөздіктер құрастыруы. Бүгінгі таңда аудармашылық мақсатта түрік тілін оқытумен қатар қыпшақ тобындағы тілдерге де қызығушылық танытылуда.

2. *Тарих зерттеулері.* Осман тарихы мен Түркия Республикасы тарихын зерттеуге көп көңіл бөлінген, бұл, әрине, саяси себептермен түсіндіріледі. Сонымен қатар ерте заман тарихы мен археологияға байланысты еңбектер де жарық көрді. Бұл еңбектердің 1915 жылы Шығыс Түркістанға ұйымдастырылған экспедицияның жемісі деп бағалауға болады.

3. *Әдебиет.* «Fundamenta Turcicae» еңбегінің екінші бөлімінің түркі әдебиетіне арналуы, ал бұл еңбектің Германиялық түркітанушылардың жазып шығуы, бұл жердегі әдебиет зерттеулерінің қаншалықты терең жүргізілгенін дәлелдейді.

Бүгінгі таңда осы бағыттың әрқайсысында зерттеу жұмыстарын жалғастырып отырған Мюнхен, Фрейбург, Келн, Бюрзбург, Бонн, Хамбург, Марбург, Майнс, Франкфурт-Намайне және Геттинген Университеттерінде түркі тілдері және түркітану бөлімдері өз қызметін атқаруда. Алғашқыда тіл зерттеулерін ғана жүргізген болса, бүгінгі таңда түркітанудың тарихи, мәдени алаңдары да тереңірек зерттелуде. Сонымен қатар Германияның ғана емес, сонымен қатар әлемдік атақты түркітанушыларды тәрбиелеп шыққан үлкен орталық екенін де ұмытпаған жөн, себебі жалпы Еуропада түркітану зерттеулері бәсеңдей түскен

заманда Германиядағы Түркітану Институттары өз жұмысын жалғастыруда.

Франциядағы Түркітану ғылымы. XIX ғасырда Франциядағы Шығыс тілдері мектебі түрік тілін үйретуде маңызды рөл атқарды. Франция түркітанушылары Османтану алаңында зерттеулер жүргізіп қана қоймай, Орта Азия (Шағатай) және Шығыс Түркістанда жазылған еңбектерді де зерттеп, Франциядағы Түркітанудың зерттеу кеңістігін кеңейтті. Франция түркітанушылары Батыс Еуропада алғашқы болып шағатай тілінде жазылған еңбектерді зерттей бастады. Шағатай тіліндегі еңбектің алғашқы сөздігін Француз ғалымдары басып шығарды, олардың қатарына Т. Зенкердің жариялаған сөздігін айтуға болады. Сонымен қатар түркі сөздіктері саласында Киеффер және Бианчинің сөздігінің орны ерекше. Амеди Джоберттің (1774-1847) түрік тілінің грамматикасын зерттегенін атап өту қажет. Дж. Дени болса түрік тілінің фонетикасы мен грамматикасына арналған бірқатар еңбек жариялады. Әрине, бұл еңбектер Франциядағы Түркітанудың қажеттіліктері мен мақсаттарын анықтайды. Осылайша Франциядағы түркітанудың негізгі бағыты анықталып отыр. *Тіл зерттеулері*, соның ішінде сөздіктер, грамматика және фонетика мәселелеріне тоқталған [2; 35-37].

Бүгінгі таңда Францияда Түркітану бөлімдері үш қалада: Париж, Страсбург және Ауксен Провенсте дамыған. Бұл Университеттерде Түркітану зерттеу институттары да құрылған. Түркітану мәселелерін зерттейтін Франция ғалымдары Түркітану зерттеулерін жетілдіру

үшін Fr. Association ұйымын құрған. Бұл ассоциация көптеген жылдар бойы *Turcica* журналын шығарып келеді [8; 115-119].

Осы берілген қысқаша мәліметтерден қорыта келе, Еуропадағы Түркітанудың негізгі үш бағыты анықталды:

1. *Практикалық Түркітану* (Германия, Франция, Ұлыбритания, Голландия сияқты мемлекеттерде түрік тілін білетін аудармашыларға қажеттілігінен пайда болған түркітану);

2. *Субъективті Түркітану* (Ресей, Иран және Қытай мемлекеттерінің ішіндегі Түркі халықтарының санымен түсіндірілетін бағыт);

3. *«Романтикалық Түркітану»* (Венгр және Фин халықтарының өз тарихын, өткенін, тіліндегі түркі сөздерінің бар болу себебін зерттеу мақсатында қалыптасқан бағыт).

Еуропада Түркітану қандай мақсатта басталса да, қандай себеппен қалыптасса да бүгінгі таңда өз жалғасын тауып келе жатырған үлкен ғылыми сала. Бүгінгі таңда Еуропадағы түркітанудың зерттеу алаңының шекарасы кеңейе түсуде. Әрине, бір мақалада Еуропадағы түркітануды қамту, тақырыпқа байланысты жарияланған еңбектердің тізімін беру мүмкін емес. Дегенмен, кейбір Еуропа мемлекеттеріндегі түркітанудың негізгі бағыттары мен түркітанушылар есімдері және олардың еңбектері қысқаша қамтылды.

1. Türk Ansiklopedisi. – Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1983. – S. 434-436
2. Eren H. Türkçük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar. – Ankara: TDK, 1998
3. Sadoğlu H. Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları. – İstanbul, 2003. – S. 111-112
4. Palezcek G.R.(аударған Bulut L.) Avusturya’daki Türkoloji Çalışmaları// Yeni Türkiye. – 2002. - №43. – S. 52-56
5. Zimonyi I. Macaristan’daki Türkoloji Çalışmaları// Yeni Türkiye. – 2002. - №43. – S. 46-48
6. İzdemir N. Almanya ve Berlin’deki Türkoloji Araştırmaları Tarihi ve Freie Universität Berlin-Türkoloji Enstitüsü// Milli Folklor. – 2005. - №68. – S. 33-34
7. Pander K. Almanya’da Avrasya Çalışmaları// Yeni Türkiye. – 2002. - №43. – S. 39-40
8. Nurlu M. Fransa’da Türkçe Öğretimi. –Ankara, 2011. – S. 115-119

Авакова Р.А., Баймухамбетова Э.М.

Тюркознание Европы: история формирования и современное направление

Данная статья посвящена развитию тюркологической науки в Европе. В том числе, в Австрии, Венгрии, Германии и Франции. Дан краткий экскурс основных научных трудов Европейской тюркологии и его направления

Avakova R.A., Baymuhambetova E.M.

Turkic notion in Europe: the history of formation and modern direction.

Given article is devoted to development of Turkological studies in Europe. Including Austria, Hungary, Germany and France. Given the short review of main scientific works of European Turkology and its directions.